

БУНТАР ПРОТИ АБСУРДУ, АБО ВІДПОВІДЬ А. КАМЮ НА ЗАПИТИ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА

*І. Л. Михайлин, д-р філол. наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна
E-mail: mykhailyn@ukr.net*

А. Камю позначав суспільну кризу в публіцистиці («Міф про Сізіфа», «Бунтівна людина») поняттям абсурду, а в художніх творах («Чума») символізував її в образі епідемії заразної хвороби. Під кризою він розумів беззахисність масової людини перед навалою суспільних подій, неможливість зрозуміти їх і керувати ними. Людство письменник поділяв на дві категорії: кати і жертви. Але порятунок прийде від людей «третьої категорії», які піднімуть бунт на захист знедолених. Бунт, за А. Камю, протистоїть революції. Революція руйнує; бунт створює. Бунт відбувається на засадах солідарності, діалогу, свободи, щастя. Кати і жертви — винятки, бунтар — правило. Коли відірнуть винятки, здійсниться правило і бунтарі займуть у суспільстві центральне місце. Бунтарем може стати кожна людина, у якій прокинулася совість, свідомість. Пробудження свідомості відбувається за правилом: «Одного разу я задумався». У суспільстві завжди з'являються особистості, здатні на бунт, які рятують людство в стані кризи.

Ключові слова: А. Камю, бунт, революція, пробудження, стрибок.

Актуальність теми. Кризові явища в духовності й культурі ХХ століття пов'язують з появою масової людини та масового суспільства. Небезпідставно вважають, що головним чинником їх появи стала масова інформація та комунікація. Говорити про кризу стало прохідним місцем у гуманітарній науці та публіцистиці. Працюючи над статтею про психологію мас у Сержа Московічі [7], я замислився над тим, а чи були серед світових інтелектуалів автори, які працювали не над тим, щоб скласти діагноз хвороби людства, а запропонувати рецепт ліків і шляхи лікування. Спочатку я не бачив таких авторів. Але після тривалих роздумів зрозумів, що вони є. Одним з них є Альбер Камю. Його творчість уперше буде розглядатися під кутом зору пошуку в ній способів боротьби проти масового суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науках, які займаються проблемами масової комунікації, традиційно вона розглядається як деструктивний, дестабілізуючий чинник, спосіб зниження можливостей людства й віддання його під владу масової людини. Найвідоміші автори, твори яких становить світову класику, - це Герберт Маршал Маклюен [6], Даніел Белл [1], Серж Московічі [8], Кетрін Хейлз [10]. З українських учених тут лідерство належить Борису Потятинику [9] - авторові концепції про журналістику як патогенний текст. У літературознавстві творчість А. Камю розглядалася поверхово [2, с. 82–84], а публіцистичні твори, які переважно аналізуються в цій розвідці, взагалі мало враховувалися при оцінці його письменницького доробку.

Мета статті - подати А. Камю як світового інтелектуала, який запропонував свій спосіб подолання кризових явищ, піднявся на захист звичайної людини, по-своєму витлумачив стосунки маси та еліти. Мета буде досягнута за допомогою здійснення таких завдань:

- розглянути концепцію боротьби з абсурдом в есеї «Міф про Сізіфа»;
- показати способи реакції на суспільне лихо в романі «Чума»;
- висвітлити остаточну концепцію бунту в книжці «Бунтівна людина».

Метод - аналіз філософського змісту творів А. Камю, у яких найбільш виразно виявилася його концепція порятунку людства за допомогою бунту та бунтівної людини. Для нас не буде особливої відстані між художніми творами та публіцистикою письменника, оскільки нас цікавитиме в обох випадках лише

змістовий план творів. Ми йтимемо шляхом якомога точнішої репрезентації авторської позиції; і в цьому сенсі користуватимемося герменевтикою як методом аналізу тексту.

Об'єкт дослідження - творчість А. Камю.

Предмет дослідження - бунт проти абсурду в творчості А. Камю.

Виклад основного матеріалу. Альбер Камю (1913–1960) став лауреатом Нобелівської премії з літератури в 1957 році. Йому було 44 роки. Він і досі залишається наймолодшим лауреатом цієї найвищої світової літературної нагороди. Але, на відміну від інших випадків присудження премії недостатньо відомим письменникам, літературна слава А. Камю вже тоді була голосною. Схоже на те, що найбільше присудження премії здивувало самого А. Камю.

Він писав французькою мовою й тому віднесений до французької літератури. Але він з таким же правом міг називатися алжирським письменником, який писав французькою мовою. Це все одно, що вважати білоруську письменницю Світлану Алексієвич (лауреата Нобелівської премії 2015 року) російською письменницею лише на підставі мовної ідентифікації. А. Камю народився поблизу містечка Мондови (Алжир) в родині сільськогосподарського наймита. Через рік після народження Альбера батько загинув у боях за Францію на фронті Першої світової війни. Матір з двома синами переїхала в передмістя Алжира. Працювала в шпиталі, а потім прибиральницею в багатих домах. Була вона іспанкою, грамоти не знала до кінця життя, творів сина не читала, але купувала газети з його портретами. Шлях до зрілості, навчання в школі і в університеті А. Камю пройшов в Алжирі. У цій країні відбувається дія його провідних творів.

Про своє дитинство Альбер Камю розповів в автобіографічному романі «Перша людина», який знайшли в його дорожній сумці після смерті письменника. Тривалий час роман лежав непорушно, аж поки не підросла його донька Франсін Камю, не зацікавилася ним і не дописала його до кінця, спираючись на родинні перекази. Роман вийшов у світ 1994 року, через 34 роки після смерті письменника. Альбер Камю знову примусив світ заговорити про себе. Роман А. Камю присвятив своїй матері, написавши в посвяті: «Тобі, яка ніколи не зможе прочитати цю книгу».

У західній пресі обнародувана версія, відповідно до якої смерть А. Камю влаштована радянськими спецслужбами, які помстилися письменникові за протест проти вторгнення радянських військ в Угорщину в 1956 році та підтримку Б. Пастернака при присудженні йому Нобелівської премії в 1958 році. Зрозуміло, в російській пресі ця версія була спростована. А. Камю загинув в автомобільній катастрофі. Легковичка, на якій він разом з своїм приятелем Мішеlem Гллімаром, племінником свого видавця, повертався з Провансу до Парижа, за сто кілометрів від столиці раптом злетіла з траси і врізалася в придорожній платан. Альбер загинув на місці. Йому минуло лише 46 років.

Читання його творів викликає здивування його талантом, ранньою зрілістю, широкими знаннями, свіжими думками, висловленими точно й афористично. Усі визнають, що це був письменник філософського складу. У своїх романах і повістях - найбільш знамениті з них повість «Сторонній» (1942) і роман «Чума» (1947) - він передусім допильнує розгортання концептуального плану. Він представник інтелектуальної прози, наснаженої ідеями. Недарма критика часто порівнювала його з Вольтером, письменником раціонального складу, частину творів якого («Простодушний», 1767) відносять до жанру філософської повісті.

Нам же здається, що А. Камю був більше мислителем, ніж художником. Він був володарем думок свого покоління. Його вважали «совістю Заходу». Свої есеїстичні книжки він присвячував не описам кризи масового суспільства, а пошукам шляхів її подолання. Його не цікавив діагноз. Власне тому, що він доволі точно був встановлений іншими авторами. Його цікавило лікування, рецепт лікування, шлях подолання недуги. Про те, що суспільство хворе, не говорив хіба що ледачий. Куди рухатися далі, бачили лише окремі одиниці. Більшість навіть не ставила такого

запитання. Але А. Камю не з ними. Його творчість зовсім про інше, а саме: про вихід з глухого кута, про порятунок.

У його творчості розрізняють період абсурду й період бунту. Радянські автори завжди підкреслювали, що наприкінці життя він остаточно заплутався і рання смерть була мало не логічним завершенням його життєвого шляху. І це був третій період його життя і творчості - період блукань.

Нам же здається його творчість доволі цілісним висловлюванням. Абсурд цікавив його не з феноменального погляду, а з функціонального. Для нього головне питання: не що таке абсурд, а як його подолати. Для першого періоду творчості найбільш прикметним є есей «Міф про Сізіфа» (1942); для другого - «Бунтівна людина» (1951). Між ними розташований роман «Чума», який неможливо зрозуміти поза філософською концепцією письменника. Ці твори тісно між собою пов'язані. І попередні є ніби інтродукцією до наступних.

Книжку «Міф про Сізіфа» А. Камю розпочав міркуваннями про абсурд. Абсурд - це стан сучасного світу, спосіб його існування. Людина переживає почуття абсурду з трьох причин. *Перша* полягає в тому, що світ насправді безглуздий сам по собі. Він безглуздий в онтологічному сенсі. Ірраціональний. Невідомо, звідки він вийшов, як народився, куди прямує, яке місце посідає в ньому людина, яке її походження й призначення. Але дві наступні причини антропологічні, пов'язані з людським сприйняттям довкілля. А. Камю зробив відкриття: «Абсурд залежить від людини саме настільки, наскільки й від світу» [4, с. 85]. *Друга* причина абсурду має гносеологічний вимір. Людина прагне й сподівається збагнути світ, а він залишається для неї за трансцендентною пеленою. Людський розум обмежений, щоб досягнути світ. Він не здається людині збудованим на раціональних засадах. *Третя* причина має етичний вимір. Цей світ несправедливий щодо людини. Людина тяжко переживає це відчуття несправедливості, невмотивованості своїх злих пригод, втрат, бідності, залежності від обставин, природних і суспільних, відсутності свободи. З цих причин абсурд — це стала ситуація, у якій минає людське життя. А відтак, А. Камю вводить поняття «людина абсурду».

А. Камю розглянув три типи людини абсурду. Це - коханець (Дон Жуан), лицедій (Гамлет) і завойовник, авантюрист (не ідентифікований з літературним героєм); кожен з них по-своєму «розирає абсурд» [4, с. 132]. Їхнє життя присвячене цілям поза ними. Дон Жуан розчиняється в коханнях, лицедій - в образах, які втілює на сцені, завойовник - у прагненні перемогти й перевершити. Вони забувають про головне: «Людина для себе є самоціллю. І єдиною метою» [4, с. 130].

Окремі сторінки есею «Міф про Сізіфа» присвячені творчості. Але для А. Камю творчість - то не спосіб подолання абсурду, а «найвища радість абсурду» [4, с. 133]. Так, «творити - то жити двічі» [4, с. 133], але не вирватися за межі абсурду. У творчості людина мусить описувати саме життя, наслідувати дійсність, а відтак твір мистецтва — то «прихисток абсурду», «феномен абсурду» [4, с. 134].

Проте головне для письменника питання не кваліфікація абсурду й людини абсурду, а умови життя в цій ситуації. Адже вони нестерпні. Як же бути? «Треба вияснити, — окреслив проблему А. Камю, - чи можна жити в абсурді, чи померти в ньому, як того вимагає логіка» [4, с. 104]. Есей і починається розділом «Абсурд і самогубство», у якому автор, однак, спростовує ідею порятунку від абсурду за допомогою відходу з самого життя. Це не вихід. Це капітуляція перед абсурдом. А питання полягає в тому, чи немає іншого виходу?

«Якщо вдатися до філософів-екзистенціалістів, - зазначив А. Камю, - то завважуєш, що всі вони, без винятку, пропонують мені втечу» [4, с. 92]. Втеча - це ізоляція від світу. Це спосіб обминути абсурд, а не подолати його. Навряд чи це прийнятний варіант для людини, яка прагне жити повноцінним життям.

І А. Камю віднаходить третій шлях - «усвідомлений бунт» [4, с. 107]. Перед цим автор заявив: його метод полягає в тому, щоб уперто добиватися свого. У певному сенсі за цим методом живе людина абсурду. «На певному відтинку свого

шляху, - написав А. Камю, - людина абсурду відчуває якусь спокусу» [4, с. 106]. У ній народжується внутрішній поклик. Цей поклик реалізується в межах свободи, пов'язаний з вільним вибором людини. У суворо детермінованому світі, у світі порядку, все дане, усе присутнє у вигляді можливого, а поза ним - крах і небуття. Тож трохи далі А. Камю формулює своє головне запитання: «Знати, чи можна жити без верховного поклику, - оце й усе, що мене цікавить» [4, с. 111].

«Від людини вимагають здійснити стрибок» [4, с. 106]. Категорія стрибка дуже важлива в філософії А. Камю. Він розумів його як «екзистенційний стрибок» - перехід від однієї якості до іншої. За допомогою механізму стрибка здійснюється розвиток людини, світу і Всесвіту, працюють діалектичні закони переходу кількості в якість і заперечення заперечення.

У суспільному житті механізм стрибка здійснюється через бунт. Таким чином, бунт розглядається як найбільш послідовний і продуктивний спосіб подолання абсурду. «Абсурд помирає, - проголосив А. Камю, - лише тоді, коли його зрікаються. (...) Бунт є постійним зіткненням людини зі своїм власним мороком. (...) Бунт - це постійна присутність людини в самій собі» [4, с. 106]. Для А. Камю бунт народжується з внутрішньої потреби людини, це її вибір, здійснений на засадах свободи. Бунт - це те, що не є конче необхідним, але людина стає на шлях бунту, ведена незбагненним для неї внутрішнім покликом.

Розділ «Міф про Сізіфа» завершує есей. У цьому античному героєві А. Камю побачив свій ідеал. Сізіф був наймудріший і найобачніший із смертних. Його звинуватили в нешанобливому ставленні до богів. Він розголосив їхні таємниці, зробив їх доступними для людей. Він був покараний пеклом, але потрапивши туди, закував у кайдани Смерть. Плутон побачив пустку у своїх володіннях і послав бога війни вирвати Смерть з рук її переможця.

Розповідають, що Сізіф перед тим, як померти, вирішив випробувати свою дружину на кохання до себе. Він заповів їй покинути своє тіло без погребального ритуалу на міському майдані. Дружина сумлінно виконала заповіт, чим страшенно обурила Сізіфа, і він випрохав у Плутона дозвіл покарати її. Для цього треба було на короткий час повернутися на землю. Але шойно відчувши знову сяйво сонця, смак води і їжі, помилювавшись краєвидами, Сізіф не захотів повертатися у вічний морок. Він багато років ще прожив на землі. Богам довелося посилати за ним Гермеса, щоб знову допровадити до пекла, де його вже чекав знаменитий велетенський камінь, який згодом став символом Сізіфової праці.

«Сізіф є героєм абсурду» [4, с. 150], - проголосив А. Камю. У своїх пристрастях і в своїх муках. Зневага до богів, жага до життя, ненависть до смерті обернулися для нього невимовними стражданнями, покаранням роботою, якій немає кінця. Треба сплачувати за свої земні пристрасті. Сізіф бачить, як валун скочується до підніжжя гори, і спускається за ним униз. «Саме в цей час Сізіф мене й цікавить», - заявляє А. Камю. Про що він думає? Чим живе? Це сходження додолу може супроводжуватися й утіхою, припускає автор. Гнітючі істини відступають, коли їх розпізнають. «Перед тим, хто пізнає абсурд, - запевняє А. Камю, - завжди виникає спокуса написати щось на зразок підручника щастя» [4, с. 151]. Абсурд і щастя - діти однієї землі. Чим же може бути щасливий Сізіф? Тим, що його страждання не марні, оскільки він сам створив свою долю. Сізіф переживає своє життя, повертаючись додолу за каменем. Сізіф вважає, що все гаразд. «Треба уявляти Сізіфа щасливим» [4, с. 152], - таким словами закінчується есей.

«Міф про Сізіфа» виявився міфом про щасливого Сізіфа. Він здобув своє щастя пройшовши еволюцію від людини абсурду до бунтівної людини, він знайшов своє щастя в бунті. І тепер навіть суворе покарання в пеклі не може відібрати в нього того щастя, яким він володів на землі.

У додатку до книжки з есеєм «Міф про Сізіфа» письменник розмістив свою розвідку «Надія і абсурд у творчості Франца Кафки». Розпочиналася розвідка міркуваннями про складність витлумачення символічних творів. «Нема нічого

важчого для розуміння, ніж символічний твір»[4, с. 153]. Символ збиткується з того, хто ним користується, і примушує його насправді сказати більше, ніж він того хотів. «Дослівного перекладу не існує» [4, с. 153], - ствердив письменник.

У цьому місці А. Камю запропонував ключ для розуміння своєї власної творчості. Екзистенційну ситуацію абсурду та боротьбу людини проти нього він зобразив у романі «Чума» (1947). Зрозуміти його можна лише в контексті філософії А. Камю. Інтерпретаціям роману істотно зашкодила конкретика в розумінні його символики. У радянській критиці багато писалося про те, що «чума - то фашизм», і лише потім додавалося: «і навіть щось ще ширше» [2, с. 84]. Тим паче, що в радянській риторичі (та й у світовій) на позначення фашизму справді активно використовувався термін «коричнева (брунатна) чума». А тут з'являється роман під такою назвою. Щоправда, без епітета. Але то неважлива подробиця. Деякі критики наводили висловлювання самого А. Камю про те, що його роман — то відгук на рух Опору у Франції. Заперечувати й таку інтерпретацію неможливо. І не потрібно. Разом з тим для А. Камю абсурдним був не тільки німецький націонал-соціалізм, але й російський комунізм і увесь стан сучасного світу. Чума — то метафізичний образ виклику, випробування, яке падає на людину. Невідомо, звідки чума приходить і чому, Людина цього не розуміє і вважає покарання чумою несправедливим. Тому чума - це абсурд, аналізу якого А. Камю присвятив чимало зусиль.

Письменника, власне, цікавить не сама чума, а поведінка людини під час чуми. І головне питання: у чому вона черпає духовну наснагу, коли загроза смертельна, а заходи проти неї не дають ефективних наслідків. Створюється ситуація подвійного абсурду: абсурдна, *по-перше*, сама ситуація епідемії, бо незрозумілі для людини її причини й походження; *по-друге*, абсурдна боротьба проти неї, бо не дає позитивних наслідків. Як у цій ситуації не розгубитися людині, не втратити увлечення про зміст і доцільність життя.

А. Камю подав кілька варіантів людської реакції на абсурд. Подамо їх огляд від маргінальних до головних, центральних.

Письменник не був би до кінця чесним, якби не показав людину, яка наживається на людському горі. Це такий собі Коттар. За сучасними вимірами - бізнесмен. Для знайомства з ним обраний критичний для самого Коттара випадок — спроба самогубства. Його врятував сусід Гран, вчасно помітивши незвичайну поведінку самотнього мешканця квартири напроти. Гран запросив до Коттара знайомого лікаря Ріє. Розпочалося лікування. Як з'ясувалося пізніше, причиною замаху на самогубство були фінансові шахрайства Коттара й загроза їх викриття. Розпочалася епідемія чуми, і властям стало не до нього. А трошки згодом він знову повернувся до своїх бізнесових справ, пов'язаних з контрабандою товарами першої необхідності.

Письменник зображає події так, нібито місто Оран (розташоване в Алжирі, у цьому місті А. Камю вчителював у 1940 році) має або природні кордони, або міські мури з брамами. Це дозволяє забезпечити його цілковиту блокаду на час епідемії. Місто оголошене закритим. Воно оточене військами, зачинені брами вартують солдати, перекриті шляхи сполучення, порт, заборонене листування, навіть купання в морі. Усі заходи проводяться з метою не допустити контактів оранців із зовнішнім світом. У цих умовах ціна на контрабанду підскочила в кілька разів. Займатися нею стало надзвичайно вигідно. Письменник глухо говорить про справи Коттара. Його не цікавлять побутові подробиці. Він розповідає в загальних рисах: панувало загальне лихо, «зате Коттар благоденствував і багатів на своїх махінаціях» [5, с. 244].

Автор тільки повідомив, що Коттар виявляв усе більше занепокоєння в міру згасання епідемії. Повернення до звичайного життя загрожувало йому викриттям злочинів. Цей стан постійного напруження привів його до божевілля. Місто визволене від чуми, але для Коттара це свято обертається катастрофою. Письменник стоїть на засадах найвищої поетичної справедливості. Він показав, що герой, який не бере участі в подоланні загального лиха, приречений на поразку. Життя поза суспільством виштовхує його і з самого життя.

Інший тип реакції на чуму пов'язаний з образом столичного журналіста Рамбера. Він випадково потрапив до Орану саме в той час, коли розпочалася епідемія й місто було оголошене в стані облоги. У Парижі в нього залишилася кохана, з якою він зійшовся тільки недавно і в них налаштувалося гарне спільне життя. Усіма засобами він шукає шляхів вирватися з міста. Він пройшов довгий ланцюжок знайомства з охоронцями брами. Потім цей ланцюжок розірвався, і Рамбер розпочав усе спочатку. Ось-ось він досягне своєї мети.

Напередодні вирішального кроку він зустрічається з лікарем Ріє, щоб оголосити про своє рішення: він лишається. Свої мотиви він пояснив так: якщо він поїде йому буде соромно; це завадить йому любити ту, яку він залишив; соромно бути щасливим одному, знаючи, що десь там гине ціле місто від згубної хвороби. «Я колись думав, - пояснив він, - що чужий у цьому місті і що мені у вас нема чого робити. А тепер, коли я бачив те, що бачив, я відчуваю, що я теж тутешній, хочу я того чи не хочу. Ця історія стосується однаково нас усіх» [5, с. 210].

Ми не бачимо Рамбера за виконанням його професійних обов'язків журналіста. Хіба що вперше, коли ми знайомимося з ним, він бере інтерв'ю в доктора Ріє. Але потім фах стає неістотним для нього. Він включається в роботу санітарних дружин, організованих Тарру, поділяє з мешканцями увесь тягар боротьби з чумою. Почуття солідарності з тими, хто зазнав лиха, стало визначальним для нього. Як нагорода сприймається у фіналі роману зустріч закоханих. Кохана Рамбера приїхала до нього сама першим же потягом, який був пущений після зняття облоги й карантину. І хоча Рамбер відчуває себе спустошеним після стількох втрат і переживань, але лишається сподівання, що кохання відродить у ньому колишній потяг до щастя.

В особі Рамбера бачимо приклад людини, яка духовно еволюціонує під впливом обставин. Займаючи первісно позицію стороннього спостерігача, прагнучи вирватися з кола приречених, називаючи оранців «вони», тобто виносячи себе за межі спільноти мешканців міста, він згодом прийшов до висновку про потребу своєї участі в боротьбі проти чуми, до розуміння своєї спільності з оранцями. Рамбер виявився людиною високого духовного злету, яка збагнула, що не буде щасливою, якщо покине без допомоги, без своєї участі тих, хто її потребує.

У романі є ще один еволюційний герой. Як не дивно, це парох місцевої церкви - отець Панлю. Була певна природність у тому, що люди шукали духовної опори й розради в релігії, прагнули отримати пояснення лиха, яке випало на їхню долю. На оголошену отцем Панлю проповідь зійшлося мало не півміста. Що ж воно почуло? Те, що чума - то Божа кара і оранці самі, своїм грішним життям накликали її на себе; вони занедбали віру, рідко відвідували церкву, і от Бог вирішив у такий спосіб нагадати людям про себе.

Проте перебіг епідемії повсякчас спростовував ідею про Божественне походження чуми і каральну місію бича Божого. Для пояснення цього письменник обрав долю хлопчика Філіппа, сина слідчого Отона. На той час, коли він захворів, була вже виготовлена сироватка для щеплення з місцевого матеріалу, на хлопчикові вакцину випробували, але вона йому не допомогла, тільки дещо відсунула прихід смерті. Доктор Ріє сказав після цього випадку отцю Панлю: «Адже цей принаймні гріхів не мав» [5, с. 215]. Священик сам працював у санітарній дружині й бачив на власні очі людські страждання.

Через якийсь час він запросив парафіян на свою другу проповідь. Вона була витримана зовсім в іншій модальності. Місто постало перед складними й трагічними випробуваннями. Вони нам незрозумілі. У цій ситуації поведінка християнина може бути тільки двох типів: або прийняти все, або відкинути все. Але хто з нас наважиться відкинути все? - запитав отець Панлю. «Християнин повинен уміти здатися на волю Божу, хай навіть вона незбагненна» [5, с. 221]. Далі святий отець навів приклад монастиря, який у старовину був уражений чумою. З вісімдесяти одного ченця уціліли четверо. І з тих чотирьох троє втекло, куди очі світять. Лишився один, незважаючи на 77 смертей і трьох утікачів. Після цього прикладу

отець Панлю сформулював імператив: «Братове мої, треба бути тим, хто лишається! (...) Не слід слухати тих моралістів, які товкмачать, що треба вклякнути і дати подіям іти своєю чергою. Навпаки, треба тихенько пробиватися в п'їтмі, хай навіть наосліп, і намагатися робити добро» [5, с. 222]. Під час чуми, відзначив панотець, немає і не може бути острівця. Від неї не заховатися. «Перед лицем такого моторошного видовиська всі ми маємо стати рівними» [5, с. 223].

Таким чином, якщо перша проповідь закликала каятися й бездіяльно очікувати ласки Божої й помилування, то друга - протистояти лихові, не нарікати на незрозумілу долю, а творити добро, навіть у темряві невідання, єднатися одне з одним у спільній боротьбі. Такий шлях внутрішньої еволюції пройшов отець Панлю. Чума наздогнала його незадовго до закінчення епідемії.

Найважливіші репрезентанти авторської позиції в романі - це доктор Ріє та мандрівник Тарру, який випадково, як і Рамбер, опинився в Орані. Наративний план роману збудований так, що спершу розповідь здається веденою якимось невідомим оповідачем. І лише наприкінці роману маємо зізнання: «Наша хроніка добігає кінця. Пора вже докторові Бернаркові Ріє признатись, що він її автор» [5, с. 271]. Зрештою, він єдиний з головних героїв уцілів від смерті. Важливо спостерегти, що А. Камю оповідні права віддав не журналістові Рамберу, а саме лікарю; не просто як людині, яка була в осередку боротьби з чумою, а як представникові найбільш авторитетної професії, орієнтованій на гуманне служіння людині й суспільству.

Тарру репрезентований у записках, які час від часу цитує головний оповідач, і як герой роману, показаний очима доктора Ріє. Тарру - людина заможна, забезпечена, він любить подорожувати. У своїй подорожі він і прибув до Орана, цілком випадково його наздогнала тут чума. Але він не поставився до становища оранців як до чужого горя, став організовувати на свої гроші санітарні дружини, відкривати шпиталі, притулки, сприяти виготовленню вакцини. У цій своїй роботі він особливо зблизився з доктором Ріє і згодом переїхав з готелю, де мешкав, на квартиру доктора.

Для характеристики цього героя особливу вагу має його сповідь докторові Ріє, у якій він вмотивував свою життєву позицію. У сповіді цього героя вперше пролунала думка, що чума - то стан суспільства. «Я вже пережив чуму ще до того, як потрапив у ваше місто в розпал епідемії» [5, с. 234], - розповів про себе Ріє. Люди поділяються на тих, хто не відає того, що живе під час чуми, хто зжився з нею, і тих, хто прагне вирватися. Себе Тарру відніс до тих, кому завжди хотілося вирватися.

Він виріс у родині помічника прокурора, його батько посідав неабияке становище, родина жила в достатках. Для нього батькова професія була чистісінькою абстракцією. Але одного разу батько узяв сина з собою на судовий процес. І син побачив, як батько вимагав смерті для невеличкого чоловічка, який визнав свою провину й розкався у своєму вчинкові. Син сприйняв батька як убивцю. Через рік він залишив батьківський дім і пішов жити своїм життям.

Показово для А. Камю, що прозріння свого героя він позначив словами: «Але одного дня я почав задумуватися» [5, с. 235], підтвердивши тим самим, що совість у людині прокидається зазвичай несподівано, ніби втілюючи закон переходу кількості в якість. Кількість нагромаджених спостережень «одного дня» народжує якість висновків. Людині здається, що вона випадково про це задумалася, але насправді ця випадковість виправдана її попереднім життєвим шляхом, досвідом, рівнем інтелекту.

Тарру включився в боротьбу проти існуючого ладу. «І не було в Європі такої країни, - розповідає він, - де б я не брав участі в боротьбі. (...) Просто я не хотів бути зачумленим, та й годі» [5, с. 237]. Він прагнув збудувати світ, де нікого не вбивають. Але виявилось, що для того, щоб збудувати такий світ, треба вбивати його ворогів. І Тарру зрозумів, що всі ці роки він залишався зачумленим, хоча з усієї сили вірив, що саме з чумою й борюся. Він відмовився убивати й сам засудив себе на безповоротне вигнання. У світі існують лихо і його жертви. Але, крім цих двох категорій, повинна існувати «третья категорія», категорія справжніх лікарів. Ця категорія зустрічається

рідко; цим людям дуже нелегко. «Ось чому, - пояснює Тарру доктору Ріє, - я поклав собі у всіх випадках ставати на бік жертв, аби хоч якось обмежити розмах лиха. Опинившись серед жертв, я можу спробувати намацати шлях до третьої категорії, інакше кажучи, прийти до миру» [5, с. 240]. Пошесть чуми в Орانی йому нічого нового не відкрила. Хіба тільки одне - треба боротися проти чуми пліч-о-пліч з лікарями.

Спільна справа здружила доктора Ріє й Тарру. Вони й справді постають як однодумці. Найбільш промовисті зізнання й доктор Ріє робить переважно в розмовах з Тарру. З їхньої розмови ми дізнаємося, що Ріє - син робітника, що фах лікаря дався йому особливо важко. Особливо довго він не міг звикнути до того, що є люди, які не бажають умирати. Він зрозумів, що ніколи до цього не звикне. «Я був ще безвусий, - розповідає він, - і я переніс свою огиду на світовий лад як такий» [5, с. 157].

Це головна ідея Ріє - треба робити все, що треба, для боротьби з чумою, «треба боротися в той чи інший спосіб і нізачо не падати навколішки» [5, с. 161]. Не дивно, що в життєвій концепції Ріє виникло поняття «чесність». Він назвав її єдиною зброєю проти чуми. А на запитання, що таке чесність, відповів: «Бути чесним - значить робити свою справу» [5, с. 182]. Свою лікарську справу він виконує виключно сумлінно. Ми бачимо його весь час у роботі. Коли хто-небудь звертається до нього з проханням вислухати його, то він завжди пропонує потенційному співбесідникові розповісти про свою справу йому по дорозі до чергового хворого. Ми ніколи не бачимо, щоб він відпочивав або займався своїми справами. Лікувати людей для нього така ж природна річ, як і дихати. Він, можливо, й не висловлював би свого життєвого кредо, якби його не провокували на це співрозмовники. «Я почуваю себе заодно з переможеними, - говорить він у відповідь на сповідь Тарру. - Єдине, що мені важливо, - це бути людиною» [5, с. 241]. Роман побудовано так, що нібито навколо доктора Ріє організована вся боротьба проти чуми, хоча в розповіді згадані й інші лікарі, які роблять свій внесок в подолання хвороби.

І от хвороба почала відступати. Це сталося в січні, після Різдва. Найпростіше пояснити це природними умовами: настала найхолодніша пора року. Але автор наголошує на іншому: на ефективності лікарських заходів, вакцини доктора Кастеля, профілактики захворювань та ін. Рідшає коло борців з чумою навколо доктора Ріє. Помер Тарру, отець Панлю, слідчий Отон, старанний обліковець жертв чуми, дрібний урядовець місцевої префектури й письменник-графоман Гран. Ріє отримав телеграму про смерть своєї дружини, якій пощастило залишити місто перед самою епідемією й виїхати на лікування в санаторій. Але визволення прийшло внаслідок наполегливої праці людей, завдяки їхньому протесту, бунту.

Оглядаючись на пройдений шлях боротьби з епідемією, доктор Ріє думав про те, що «люди більше заслуговують на захоплення, а не на зневагу» [5, 276]. Вони повинні відмовлятися прийняти лихо, намагатися бути зцілителями, всупереч страху й усупереч усім своїм особистим мукам. Запорука віри в людину ще й у тому, що «люди завжди однакові; у цьому і є їхня сила, в цьому він з ними» [5, с. 275].

У різних типах героїв і різних типах поведінки А. Камю показав подолання, спростування абсурду через послідовну протидію йому тих, для кого важливо було залишатися людиною, у двополосному світі, де, умовно кажучи, співіснують кати і жертви, шукати можливості стати «третьою категорією», виступити на боці переможеного й захистити його від лиха. За А. Камю, представники «третьої категорії» і є носіями гуманістичної сутності людини, вони народжуються завжди, у будь-яку епоху, тому що люди завжди однакові, і ніяка чума не здатна перешкодити їхній появі.

Вивчення та розробку проблем, піднятих в есеї «Міф про Сізіфа» та романі «Чума», А. Камю продовжив у книжці «Бунтівна людина» (1951). У жанровому сенсі цю книжку він так само кваліфікував як есей. Вона могла б мати назву «Бунтар» або «Бунтівник», які є очевидними синонімами до наданої назви і більш компактно

передають головне поняття автора. Але йому було важливо підкреслити антропологічний сенс розвідки, вказати на людинознавчу проблематику в своїй концепції бунту. Людина для нього - це програмова субстанція, тому він розширює назву, щоб обов'язково позначити в явищі бунту людську присутність.

У книзі «Бунтівна людина» повторюються головні улюблені ідеї А. Камю. Наприклад така: «Пекло не вічне, якогось дня життя знову почнеться» [3, с. 414]. А трохи вище письменник розповів епізод, який, на його думку, «свідчить упродовж сторіч про велич людини» [3, с. 414]. Це ж частинки концептуального плану роману «Чума». А ідея подолання абсурду за допомогою бунту - то головна ідея з «Міфу про Сізіфа». А що ж нового сказано в цій книзі?

Вона розпочинається розділом «Бунтівна людина», однойменним з назвою. У ньому розглянуто бунтівну людину як феномен людського життя. За А. Камю, бунтівний характер має сама людська свідомість. А якщо свідомість є атрибутом людини, то статусу такого атрибуту набуває й бунт. Чому ж тоді не кожна людина стає бунтарем? Тому, що далеко не завжди в людині пробуджується свідомість. Вона пробуджується з усвідомлення свого становища раба і штовхає людину на заперечення такого становища. В її свідомості формуються такі цінності, за які вона готова віддати своє життя. Бунтівник готовий на останню втрату, якщо він буде позбавлений тієї найвищої цінності, за яку він змагається, наприклад, за свою свободу. Але бунтівником стає не тільки людина із стану пригнічених (рабів, жертв), але й той, «перед ким відкривається дійство гніту, жертвою якого є інші» [3, с. 191]. Бунт руйнує буття й допомагає вийти за його межі. Бунт має точний сенс лише в Західному суспільстві, де він може опертися на засади індивідуалізму. У Східному світі, де переважають колективістські й приглушені індивідуальні засади, вужчий простір для вибору й свободи, бунт має значно менші шанси для реалізації. Для бунту необхідні знання; «Бунт - царица обізнаної людини, яка усвідомлює свої права» [3, с. 195]. Він також невіддільний від творчості. «Я надто наполягаю, - заявив А. Камю, - на палкому твердженні про творче начало бунту» [3, с. 194]. На закінчення розділу А. Камю пропонує такі остаточні висновки: «Бунт - то один з основних вимірів людини» [3, с. 196], він закладає основу першої вартості всіх людей. Бунт - це очевидність, яка визволяє індивіда з його самотності, після чого він може сказати: «Я бунтую, отже, ми існуємо» [5, с. 197].

Якщо спокійно й неупереджено розглянути створений А. Камю портрет бунтаря, то не можна не спостерегти, що навряд чи він стосується саме «всіх людей» і для всіх людей становить першу вартість. Ні, для бунту потрібні знання і творчість, усвідомлення свого становища й розуміння органічної потреби вирватися з нього. А. Камю не мислить категоріями масової та шляхетної людини, але з його висловлювань випливає якраз те, що інертна маса, задоволена із свого становища, на бунт не здатна, бунт все-таки пов'язаний з вибором, на який так само маса не спроможна; з пошуком свободи, яка масі не потрібна. Відтак, мусимо визнати: А. Камю пов'язує категорію бунту з індивідом, який наділений свідомістю, знаннями, енергією протесту, захисту зневажених. Бунт має, за А. Камю, неможливий. Для елітарної ж людини, навпаки, бунт є основним виміром людини.

Цілком новаторським у книзі «Бунтівна людина» було зіставлення в розділі «Історичний бунт» революції й бунту. Власне, не зіставлення, а протиставлення. За А. Камю, між ними немає нічого спільного. Революція здійснюється масами, бунт - індивідуальностями; революція - це перманентний терор, убивства, насильство, бунт - це творчість, свобода, потяг до нового життя. Вимога бунту - єдність індивідуальностей; вимога революції - тотальність, відсутність індивідуальностей. Бунт спирається на заперечення, яке містить у собі «так»; революція виходить з цілковитого заперечення й рокує себе на всілякі прояви рабства, обіцяючи «так» десь на сконі віків. Бунт - творчий, революція - нігілістична. «Бунт покликаний творити задля все більшого буття; революція змушена напрацьовувати задля все більшого заперечення» [3, с. 392]. Бунт здійснюється в ім'я

справедливості й добра, розкріпачення людини; революція - в ім'я захоплення влади, що обертається ще гіршою диктатурою, ніж попередній суспільно-політичний режим. Революціонери - то терористи, які «вирішили, що задля буття треба вбивати й помирати, бо людина й історія можуть творитися тільки через офірування й убивство» [3, с. 299]. Бунт прагне продовжити історію, відкрити нові обрії людського розвитку; революція прагне завершити історію на собі, оголосити себе її кінцевим пунктом призначення.

Особливо велику увагу А. Камю приділив революційному рухові в Росії. Він виходить з того, що Росія - це молода нація, яка з'явилася «майже сторіччя тому з допомогою акушерських щипців, якими послуговувався ще зовсім наївний цар, власноручно стинаючи голови заколотникам» [3, с. 302]. Росія не мала власної філософської традиції, тому запозичила німецьку. «Пролетаріат семінаристів» поверхово й формально засвоїв марксизм, який, за А. Камю, належить до могодогогельянства. Цих семінаристів у країні ніколи не було більше кількох тисяч. Вони були чужі народові. Єдиним способом запровадження в життя їхніх жадань був терор. Росію А. Камю розглядав як батьківщину тероризму. Історія російської революційності - то історія тероризму. «Усю історію російського тероризму, - відзначив він, - можна звести до боротьби купки інтелектуалів проти тиранії на очах у мовчазного народу» [3, с. 302].

У розділі «Троє одержимих» створено портрети російських екстремістів: Писарєва, Бакуніна і Нечаєва - і окреслено напрямки їхнього розвитку: від слова - до діла. Від часу цих діячів, довів А. Камю, «в лоні революції і справді запанувала вседозволеність, убивство було проголошене за принцип» [3, с. 315]. На арену виходять цілі революційні організації, як-от: «Народна воля», які проголосили терор принципом своєї діяльності й започаткували низку вбивств, які тяглися аж до революції 1905 року. «1878 рік був роком народження російського тероризму» [3, с. 316], - відзначив А. Камю.

Погоджуючись з його загальною інтерпретацією історичних подій, вкажемо все ж на приблизність хронологічних меж. Чому початок терору кладеться на 1878 рік, а не на 4 квітня 1866 року, коли Дмитро Каракозов стріляв у царя Олександра II Визволителя? Чому терор ніби обривається в революцію 1905 року, тоді як політичні вбивства тривали й далі? Найбільш резонансне з них - убивство 5 вересня 1911 року прем'єр-міністра Росії Петра Столипіна в Київському оперному театрі на очах у численної публіки. Але попри ці дрібні нотатки, ми повинні бути вдячні А. Камю за бачення загальної картини російського тероризму.

У розділі «Шигальовщина» він розглянув свій улюблений роман Ф. Достоевського «Біси» й довів на прикладі образу Шигальова, що російські нігілісти (соціалісти) виношували ще з 1870-х років ідею досягнення своїх програмових завдань через захоплення державної влади. Додамо від себе: і спрямування захопленого державного апарату на примусове ведення народу до «світлого майбутнього». Мабуть, для А. Камю це було настільки зрозуміло, що він про це не написав.

Чим зумовлена його особлива увага до російської революційності? Він зупиняє свій погляд і на революційній Франції, і на Німеччині, і на Італії. Але, говорить він, революційні рухи в цих країнах ніколи реально не претендували на вселенську імперію. «Російський комунізм, навпаки, - написав він, - саме завдяки своїм витокам, відкрито претендує на всесвітню імперію» [3, с. 335]. Російський комунізм звалив на свої плечі ношу метафізичних амбіцій, завдяки яким після смерті Бога, нарешті збудує земне царство обоготвореної людини. Тут уже є над чим замислитися європейським народам, бо йдеться про їхню безпеку.

Ототожнення фашизму й російського комунізму, відзначив А. Камю, ще й образливе для фашизму, тому що «перший удається до вихвалання ката самим катом. Другий є більш драматичний, а достеменніш - то вихвалання ката жертвами. Фашизм ніколи не мріяв визволити все людство, він намагався визволити одних за рахунок

упослідження інших. Комунізм, спираючись на свої найглибші принципи, прагне визволити всіх людей коштом їхнього тимчасового рабства» [3, с. 388].

Тимчасом головна доктрина російського комунізму, марксизм, виявилася цілком фальшивою, не витримала перевірки часом. А. Камю показав це на кількох прикладах. К. Маркс передбачав, що економічні кризи все частішатимуть, а вони, навпаки, траплялися все рідше. К. Маркс передбачав дедалі потужнішу концентрацію капіталу, а сталося все навпаки: завдяки акціонерним товариствам відбулося розпорошення капіталу й з'явився цілий клас дрібних власників, які не були зацікавлені не тільки в революції, але й у страйках. Помилився К. Маркс у своєму головному гаслі: «Пролетарі не мають батьківщини!» Ще й як мають, ідуть у військо вбивати своїх класових братів з інших націй. І сталося: «національні бар'єри розтрошили пролетарський ідеал» [3, с. 359]. Не революція, а реформізм і профспілковий рух домоглися підвищення життєвого рівня й поліпшення умов праці робітників. Марксистська утопія зовсім втратила свій реальний сенс, а залишалася прикриттям для зграйки екстремістів, які претендують на світове панування. От у що виродився марксизм. Що ж залишилося марксистам, які захопили владу й прагнули до її утримання, як не будувати свою мілітаризовану, відрізану від світу імперію?

Остаточну свою базу марксизм втратив із занепадом пролетаріату. Пролетаріат ототожнюється передусім з виробництвом та фізичною працею. Але сьогодні основна маса населення відхлинула від виробництва, вона там не потрібна, вона вже давно працює в сфері послуг, у сфері здобуття знань. Маса розсипається на наших очах. Новий працівник фірми чи корпорації — це «білий комірець», це особистість, яка володіє необхідними знаннями для управління автоматичними лініями з виготовлення продукції. Пролетаріат перетворився на історичне явище, його вже не існує.

Таким чином, доля світу вирішується не в боротьбі між буржуазним та соціалістичним способом виробництва, а в боротьбі між силами бунту й силами революції. Вартість бунту ґрунтується, насамперед, на спільноті людей, на схожості їхньої природи, на солідарності в ланцюгах, на спілкуванні людини з людиною, на тому, що допомагає людині знайти спільну мову й об'єднатися. Тут варто пригадати типологію людини, запропоновану автором у романі «Чума». У цьому творі Тарру говорив про те, що людство складається з убивць і жертв; а себе відносив до «третьої категорії», то тих людей, які стають на бік переможених. Це і є бунтарі. У «Бунтівній людині» А. Камю написав: «Коли вбивці і жертви зникнуть, суспільство розвиватиметься і без них. Коли доконає себе виняток, стане можливим правило» [3, с. 417]. Що з цього випливає? Правилком А. Камю вважав саме людей «третьої категорії». Людину «третьої категорії», бунтівника А. Камю вважав центральною особою майбутнього суспільства, яке прийде тоді, коли винятки відіміруть.

Тут і народилися в письменника слова, які ми можна розуміти як відповідь А. Камю на запити ХХ століття: «Бунт рухає вперед історію і полегшує страждання людей, він чинить це без терору, а відтак і без насильства, до того ж у найрізноманітніших політичних умовах» [3, с. 431].

Висновки:

1. Світ переживає кризу. А. Камю не зупиняється докладно на аналізі цієї кризи. І це зрозуміло. Навіщо наслідувати багатьох інших авторів? Його цікавить не діагноз, а рецепт, призначення лікування. А діагноз він позначив одним-єдиним словом — абсурд.

2. У чому ж бачив А. Камю порятунок суспільства від кризи абсурду? Його рецепт зводився до одного єдиного слова - це бунт. На бунт спроможна кожна людина, яка усвідомила своє рабське становище, а усвідомивши, заявила про свій протест. Проте бунт - справа не тільки самих рабів і принижених, але й тих, хто уболіває за них і прагне їм допомогти. Бунт - це солідарність, діалог, свобода, щастя. Бунтівник - це той, хто готовий щодня боротися за визволення кожної конкретної

людини. У своєму розвитку людство прямує до підвищення ролі бунтівників у суспільстві. В історичні перспективи вони повинні зайняти в ньому центральне місце.

3. Незважаючи на те, що у філософських есеях автора поняття маси й масової людини відсутнє, у тих випадках, де йдеться про жертви, переможених, рабів, мається на увазі саме масова людина. А. Камю не визнавав повстання мас і вважав, що маса потребує визволення. Це визволення їй здатні дати люди «третьої категорії» - бунтарі. Катів письменник до еліти чи аристократії не відносив. Єдиним її представником він визнавав бунтівну людину.

4. Як же народжується бунтар, бунтівник, бунтівна людина? А. Камю вважає, що механізм народження такої людини можна висловити словами: «Одного разу я задумався». Бунт невіддільний від свідомості. На нього здатна піднятися будь-яка людина, яка цією свідомістю наділена. Пробудження свідомості тотожне пробудженню совісті. У суспільстві завжди знаходиться здорові в моральному сенсі особистості, які здатні на бунт. І в цьому порятунк суспільства, людства в цілому.

Надарма Нобелівський комітет, який завжди в одному реченні мотивує присудження премії, щодо А. Камю прийняв таку формулу: «За важливі літературні твори, які з пронизливою серйозністю висвітлюють проблеми людської совісті в наші дні».

БУНТАРЬ ПРОТИВ АБСУРДА, ИЛИ ОТВЕТ А. КАМЮ НА ЗАПРОСЫ МАССОВОГО ОБЩЕСТВА

И. Л. Михайлин, д-р филол. наук, профессор

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
площадь Свободы 4, г. Харьков, 61022, Украина
E-mail: mykhailyn@ukr.net*

А. Камю определил общественный кризис в публицистике («Миф о Сизифе», «Бунтующий человек») понятием абсурда, а в художественных произведениях («Чума») символизировал ее в образе эпидемии заразной болезни. Под кризисом он понимал беззащитности массового человека перед нашествием общественных событий, невозможность понять и управлять ими. Человечество писатель подразделял на две категории: палачи и жертвы. Но спасение придет от людей «третьей категории», которые поднимут бунт в защиту обездоленных. Бунт, по А. Камю, противопоставит революции. Революция разрушает; бунт создает. Бунт происходит на принципах солидарности, диалога, свободы, счастья. Палачи и жертвы — исключения, бунтари — правило. Когда отомрут исключения, осуществится правило и бунтари займут в обществе центральное место. Бунтарем может стать каждый человек, у которого пробудилась совесть, сознание. Пробуждение сознания происходит по правилу: «Однажды я задумался». В обществе всегда появляются личности, склонные к бунту, спасающие человечество от наступающего кризиса.

Ключевые слова: А. Камю, бунт, революция, пробуждения, скачок.

REBEL AGAINST NONSENSE, OR CAMUS' ANSWER TO REQUESTS OF MASS SOCIETY

I. L. Mykhailyn, Ph.D., professor

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv 61002, Ukraine
E-mail: mykhailyn@ukr.net*

A. Camus defined a social crisis in journalism ("Myth of Sisyphus", "Rebellious people") by the concept of an absurd. In his artistic works ("The Plague") he symbolized it in the form of epidemic infectious disease. He understood a crisis as a human helplessness before an onslaught of mass public events, an inability to understand and manage. The writer subdivided people into two categories: the executioners and the victims. But salvation will come from the people, "the third category", which will raise a rebellion in defense of the underprivileged. On Camus' opinion, riot is opposed the revolution. Revolution breaks; riot creates. Riot is based on the principles of solidarity, dialogue, freedom and happiness. Executioners and victims are the exceptions, the insurgents are the rule. When exceptions will die out the rule will be realized and the rebels will take place in the community center. A rebel can become anyone who awakened the conscience, consciousness. The awakening of consciousness takes place according to the rule: "One day, I thought". Individuals, prone to rebellion and saving humanity from the coming crisis, always appear in society.

Keywords: Camus, rebellion, revolution, awakening, leap.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл : пер. с английского - изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – CLXX, 788 с.
2. Венгеров Л. М. Зарубіжна література. 1871—1973. Огляди і портрети / Л. М. Венгеров. - К. : Вища школа, 1974. - 392 с.
3. Камю А. Бунтівна людина / Альбер Камю // Вибрані твори у 3 т. – Х. : Фоліо, 1997. – Т. 3. – С. 181-438.
4. Камю А. Міф про Сізіфа / Альбер Камю // Вибрані твори у 3 т. – Х. : Фоліо, 1997. – Т. 3. – С. 72-162.
5. Камю А. Чума. Роман / Альбер Камю // Вибрані твори у 3 т. - Х. : Фоліо, 1996. – Т. 1. – С. 75-276.
6. Маклюэн М. Г. Понимание Медиа : Внешнее расширение человека : пер. с англ. / Маршалл Маклюэн; пер. В. Николаева; закл. ст. М. Вавилова. – М. : КАНОН Пресс-Ц; Жуковский : Кучково поле, 2003. - 464 с.
7. Михайлин І. Л. Журналістика і юрба в концепції Сержа Московічі / Ігор Михайлин // Медіапростір : зб. наукових статей із соціальних комунікацій / ред. Н. Поплавська та ін. – ТЕРНОПІЛЬ : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 8. – С. 107–115.
8. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологи масс : пер. с фр. / Серж Московичи; пер. с фр. Т. П. Емельяновой. – М. : Академический проект, 2011. – 396 с.
9. Потятиник Б. В. Медіа : ключі до розуміння / Борис Потятиник. – Львів : ПАІС, 2004. – 312 с. (Серія: Медіакритика)
10. Хейлз Кетрін Н. Як ми стали пост людством : Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці : пер. з англ. / Н. Кетрін Хейлз. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 430 с.

LIST OF REFERENCES

1. Bell D. The coming post-industrial society. Experience in social forecasting : trans. from English / D. Bell. - 2nd ed., rev. and ext. – M. : Academia, 2004. – CLXX, 788 p.
2. Vengerov L. M. Foreign literature. 1871–1973. Reviews and portraits / L. M. Vengerov. – K. : Vishcha Shkola, 1974. – 392 p.
3. Camus A. Rebellious people / A. Camus // Selected works in 3 vol. – H. : Folio, 1997. – V. 3. – P. 181-438.
4. Camus A. Mif about Sizif / A. Camus // Selected works in 3 vol. – H. : Folio, 1997. – V. 3. – P. 72-162.
5. Camus A. The Plague: a novel / A. Camus // Vibrany tvory: In 3 vol. - H. : Folio, 1997. - V. 3. - P. 75–276.
6. McLuhan M. Understanding Media: The external expansion of human : transl. from English / Marshall McLuhan; transl. from English by V. Nikolaev; the final article M. Vavilov. – M. : CANON Press-C; Zhukovsky: Kuchkovo field, 2003. – 464 p.
7. Mykhailyn I. L. A journalism and a crowd in Serge Moskovichi's concept / Igor Mykhailyn // Mediaprostir: Collections of science articles on social communications / ed. by N. A. Poplavska and others. - Ternopil : V. Hnatyuk TNPУ, 2015. – Issue 8. – P. 107-115.
8. Moscovici S. Century of crowds. The historical treatise on mass psychology : transl. from French / Serge Moscovici; transl. from French by T. P. Emelianova. – M. : Academic Project, 2011. – 396 p.
9. Potyatynik B. V. Media: The keys for understanding / Boris Potyatynik. – L'viv : PAIS, 2004. – 312 p. – (Series: Mediacritics).
10. Hales C. N. How we became a posthumanity: Virtual bodies in science, literature and informatics : trans. from English. / N. C. Hales. – K. : Nika Center, 2002. – 430 p.

Надійшла до редакції 12 лютого 2016 р.